

Kraków, 24.02.2020

dr hab. Przemysław Kisiel, prof. UEK
Katedra Socjologii
Kolegium Gospodarki i Administracji Publicznej
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marii Banaś
Dystopie we współczesnej literaturze pięknej
(socjologiczna analiza zjawiska
na przykładzie dystopijnych powieści Margaret Atwood),
napisanej pod kierunkiem dr hab. Krzysztofa Łęckiego, prof. UŚ

Recenzowana praca doktorska mgr Marii Banaś została przygotowana pod opieką naukową dr hab. Krzysztofa Łęckiego, prof. UŚ na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Praca jest obszerna, liczy 385 stron, w tym znajduje się bogata bibliografia, która zajmuje 23 strony. Praca zawiera również streszczenia w j. polskim oraz j.angielskim a także notę biograficzną Margaret Atwood oraz streszczenia analizowanych powieści.

Przedstawiona do oceny praca doktorska jest próbą socjologicznej analizy dystopii przedstawionych w czterech powieściach Margaret Atwood: *Opowieść podręcznej* (1985), *Oryks i Derkacz* (2003), *Rok Potopu* (2009) oraz *MaddAddam* (2013). Z pewnością warto docenić wybór tematu pracy, gdyż zakres poruszanej problematyki jest nie tylko interesujący poznawczo, ale również stał się bardzo aktualny. Analizowane powieści są bowiem z jednej strony ciekawą dystopijną diagnozą tendencji obserwowalnych we współczesnych czasach i w związku z tym są bardzo nasycone wątkami socjologicznymi. Z drugiej natomiast strony należy podkreślić, że omawiane utwory spotykają się obecnie z dużym oddźwiękiem społecznym i niewątpliwie wywołują społeczne emocje a ich autorka, Margaret Atwood, stała się ważnym uczestnikiem dyskursu publicznego. Przy czym należy też zauważyć, że sytuacja ta jest wynikiem nie tylko oceny wartości samych powieści (wielokrotnie nagradzanych), ale również konsekwencją współczesnych przemian w przestrzeni polityczno-społecznej (m.in. wywoływanych polityką Donalda Trumpa). To wszystko w efekcie sprawia, iż mamy do czynienia z rzadką dosyć sytuacją, gdy praca, wpisująca się bardzo wyraźnie w obszar socjologii literatury, jest równocześnie ciekawym studium współczesnych procesów społecznych.

Struktura pracy jest dosyć rozbudowana i tworzy ją aż trzynaście rozdziałów, składających się na dwie części: teoretyczno-metodologiczną (rozdziały I-VI) oraz empiryczną (rozdziały VII-XIII). Całość uzupełnia nota biograficzna poświęcona Margaret Atwood oraz streszczenie analizowanych powieści. Na uwagę zasługuje obszerna i bardzo kompetentnie dobrana bibliografia, świadczy ona o bardzo dobrym przygotowaniu autorki do zajmowania się poruszaną problematyką oraz o dobrej znajomości, i to w szerokim zakresie, literatury socjologicznej i nie tylko. Autorka bowiem nie ogranicza się jedynie do kanonicznych tekstów socjologów, równie sprawnie korzysta z dorobku badaczy zdecydowanie mniej znanych a bardzo wartościowych w kontekście prowadzonych rozważań. Wysoka kompetencja merytoryczna znajduje również wyraz w bardzo rozbudowanej i rzetelnie dopracowanej warstwie przypisów, których w pracy jest prawie siedemset. Wszystko to powoduje, że ogólne, wstępne wrażenie z lektury pracy jest bardzo dobre. Nie psują go, szczęśliwie nieliczne, błędy edytorskie i powtórzenia, ani też zbyt rozdrobniona struktura rozdziałów, w ramach których wyodrębniono bardzo szczegółowe (w wielu wypadkach niepotrzebnie) podrozdziały. Sądzę jednak, że gdyby recenzowana praca miała być w przyszłości przygotowywana do druku, to warto przemyśleć jeszcze jej strukturę, gdyż podział na rozdziały i podrozdziały na pewno nie musi być tak drobiazgowy.

W części teoretyczno-metodologicznej autorka przedstawia szeroki kontekst dla swoich późniejszych analiz oraz rozstrzyga konieczne kwestie metodologiczne. Ogólnie rzecz biorąc prowadzone tu rozważania są bardzo interesujące, autorka stara się rzetelnie i kompetentnie przedstawiać poruszane kwestie i widać wyraźnie, że swobodnie porusza się w tej rozległej problematyce. Docenić warto również fakt, iż potrafi ona znajdować różnorodne inspiracje w dorobku nauk społecznych oraz humanistyki i umiejętnie wykorzystywać je w swoim wywodzie. Pewnym mankamentem tej części jest natomiast brak przejrzystego uporządkowania poszczególnych wątków a przede wszystkim też brak wyjaśnienia przyjętego porządku. Wydaje się bowiem, iż rozdział III, poświęcony problematyce metodologicznej powinien być na końcu tej części, po omówieniu wszystkich kontekstów, w ramach których prowadzone były później analizy. Problemem dla czytelnika pracy jest również skłonność autorki do szerokiego omawiania niektórych poruszanych kwestii i rozwijania wątków pobocznych, które nie są kluczowe dla poruszanej problematyki (np. zjawisko myślenia grupowego czy eksperyment S.Milgrama). Takie podejście autorki, która chce przedstawiać wybrane zjawiska w bardzo szerokiej perspektywie nie jest oczywiście wadą, dowodzi też jej wysokich kompetencji socjologicznych. Jednakże zabieg taki odwraca trochę uwagę od kwestii

kluczowych i sprawia, że giną one w bogactwie innych wątków. Wydaje się, że większe zdyscyplinowanie w tym zakresie mogłoby korzystnie wpłynąć na strukturę pracy.

W rozdziale I autorka skupia się na problematyce socjologii literatury, analizuje ona również status tej subdyscypliny oraz zarysowuje obecne w niej paradygmaty. Prowadzone rozważania są kompetentne i stanowią dobre przygotowanie do późniejszych analiz. Szczególnie istotna, w kontekście późniejszych rozważań, wydaje się być jedna z konkluzji, stwierdzająca, że zainteresowanie socjologów literaturą wynikać może nie tylko z faktu, iż literatura jest częścią świata społecznego lub że jest zdolna do jego obrazowania, ale przede wszystkim z faktu, iż literatura poprzez zdolność do konstruowania szczególnych sytuacji społecznych ułatwia rozumienie zachowań społecznych i umożliwia ćwiczenie wyobraźni socjologicznej.

W rozdziale II autorka zarysowuje kontekst teoretyczny, w którym zamierza zakorzenić prowadzone później analizy. Odwołuje się w nim do dwóch koncepcji: perspektywy dramaturgicznej E.Goffmana oraz do typologii R.K.Mertona przystosowania jednostek do życia w społeczeństwie. O ile wskazanie tych kontekstów jest niewątpliwie interesujące i jak pokazują późniejsze rozważania, przydatne w analizie, to zastrzeżenia budzi brak uzasadnienia wyboru przywoływanych koncepcji. Przywołane koncepcje nie są bowiem jedynymi, które można by wykorzystać w tym miejscu. Natomiast niewątpliwie dobre wrażenie sprawiają przeprowadzone analizy, które dowodzą, że obie te koncepcje są rzeczywiście dobrym kluczem do wyjaśniania zachowań bohaterów powieści M.Atwood.

Rozdział III poświęcony został przyjętej perspektywie metodologicznej. Wybór podejścia jakościowego jest oczywisty i nie budzi wątpliwości, jednakże wyraźnie brakuje tu bardziej szczegółowego określenia procedury analizy utworów. Autorka, co prawda odwołuje się do koncepcji otwartych praktyk eksploracji naukowych (s.64), jednakże zastosowane później w analizie poszczególnych powieści procedury badawcze wyraźnie wskazują na odejście od otwartej eksploracji na rzecz przyjmowanych (być może nieświadomie?) strukturalizujących schematów analizy. W efekcie w jej podejściu metodologicznym, pojawiają się podobieństwa np. do zasad analizy strukturalistycznej w wydaniu V.Proppa (analiza modelu utopii). Wyraźne tendencje do apriorycznego uporządkowania prowadzonej jakościowej analizy treści (które jest w pewnej sprzeczności z koncepcją otwartych praktyk eksploracji) i w efekcie odwołanie do wstępnych schematów analizy, widoczne są również w analizie wątków totalitarnych. Wyrazem tego jest chociażby identyfikacja cech systemów totalitarnych a następnie próba znalezienia ich egzemplifikacji w powieściach M.Atwood.

Wydaje się zatem, że brak dookreślenia procedur metodologicznych, do których i tak autorka w efekcie się odwoływała, niekorzystnie wpłynął na kształt części empirycznej, która mogłaby być lepiej usystematyzowana. Z drugiej strony, należy jednak wyraźnie podkreślić, że autorka nie miała możliwości sięgnięcia do jakiegokolwiek gotowego modelu analizy, gdyż w socjologii literatury nie ma takich uniwersalnych narzędzi analitycznych. Na potrzeby swojej pracy musiała zatem stworzyć własny model, co zawsze jest bardzo ambitnym wyzwaniem i wiele prac z zakresu socjologii literatury nawet uznanych autorów nie najlepiej radzi sobie z tym problemem.

Rozdziały IV i V koncentrują się na kluczowych, dla prowadzonych rozważań, pojęciach – utopii i dystopii. Autorka omawia w nich najważniejsze koncepcje utopii społecznych, zaczynając od Platona a kończąc na koncepcji *homo sovieticus*. Charakterystyki tych koncepcji są przedstawione bardzo plastycznie, czasami nawet z zacięciem literackim – wydaje się jednak, że w kontekście całej pracy powinny być one zdecydowanie bardziej syntetyczne. W dalszej części prowadzonych rozważań autorka próbuje również, odwołując się do R. Dahrendorfa, wskazać na cechy swoiste świata utopijnego a także celnie charakteryzuje różnice między utopią a dystopią.

Część teoretyczno-metodologiczną zamykają rozważania na temat społeczeństwa w kontekście systemów totalitarnych (rozdział VI). Autorka odwołuje się tu do różnorodnych koncepcji totalitaryzmów starając się zidentyfikować właściwości systemów totalnych. Wykorzystuje przy tym dosyć odległe inspiracje – sięga bowiem zarówno do Platona, jak też do Hannah Arendt czy koncepcji instytucji totalnych Ervinga Goffmana. W efekcie identyfikuje zbiór kluczowych cech, charakteryzujących systemy totalitarne, które następnie będzie wykorzystywać do opisywania światów społecznych w powieściach M. Atwood.

Część empiryczna pracy koncentruje się przede wszystkim na analizie powieści M. Atwood pod kątem wyróżnionych w części teoretycznej aspektów. Warto przy tym wyraźnie podkreślić, że widać tu logiczne powiązanie części empirycznej z częścią teoretyczno-metodologiczną, gdyż wykorzystywane w prowadzonej analizie kluczowe kategorie były omawiane w pierwszej części pracy. Dlatego też rozdział VII poświęcony jest charakterystyce świata utopijnego a rozdziały VIII i X analizują przedstawiane w powieściach M. Atwood światy społeczne pod kątem cech systemów totalitarnych. Prowadzone rozważania są przekonujące, autorka rzeczowo i kompetentnie dowodzi, iż analizowane powieści ukazują nam dystopijną rzeczywistość, w której jednym z najważniejszych zagrożeń jest totalitaryzm przejawiający się na każdym poziomie struktury społecznej.

Z tej logicznie uzasadnionej koncepcji pracy zdecydowanie wyłamuje się rozdział XI, poświęcony usytuowaniu kobiet w powieściach M. Atwood. Ta bardzo istotna w powieściach tej autorki problematyka nie została w pierwszej części pracy uwzględniona i z tego powodu rozdział zaczyna się od szerokiego omówienia historii i ideologii feminizmu. To powoduje jednak, że zostaje zaburzona logiczna konstrukcja pracy, która zakładała (jeżeli dobrze odczytuję intencje autorki), że kluczowe kategorie analizy zostają wprowadzone i omówione w części teoretycznej, natomiast później jedynie wykorzystuje się je do analizy tekstów. Przy czym chciałbym równocześnie wyraźnie podkreślić, że pojawienie się wątku feministycznego w pracy jest istotne a nawet konieczne, biorąc pod uwagę wymowę i recepcję wszystkich analizowanych powieści. Problem polega zatem jedynie na zaburzeniu logicznej koncepcji pracy i można by go rozwiązać przenosząc wprowadzające rozważania poświęcone feminizmowi do części teoretyczno-metodologicznej.

Pewne zastrzeżenia budzi również rozdział IX zapowiadający analizę struktury społecznej w badanych utworach. Autorka bowiem przyjęła strategię omawiania struktury w oparciu o charakterystykę usytuowania społecznego wybranych postaci. Zabieg ten nie wydaje się być do końca udany. Co prawda, przedstawiony opis daje wyobrażenie o miejscu i roli społecznej wybranych bohaterów powieści, jednakże w oparciu o niego trudno odtworzyć obraz całej struktury społecznej w poszczególnych powieściach. Na pewno brakuje tu ogólnej charakterystyki struktury społecznej, która byłaby uzupełnieniem przedstawionych charakterystyk wybranych jednostek.

Część empiryczna pracy kończy się dwoma bardzo ciekawymi rozdziałami. W rozdziale XII autorka analizuje koncepcje „nowego człowieka” wyłaniające się z dystopijnych powieści M. Atwood. W tym kontekście przedmiotem rozważań są *Derkaczanie*, *Ogrodnicy* i *Podręczne*. Przeprowadzona analiza i zbudowane charakterystyki są bardzo celne i wskazują na rzeczywiście kluczowe elementy. Co więcej, pozwalają one odkrywać głęboki sens dystopii konstruowanych przez M. Atwood, które wskazują na zbliżający się „koniec człowieka”.

Ostatni, XIII rozdział, jest swoistą kontynuacją poprzedniego. Autorka bowiem przywołuje w nim inne dystopijne wizje „nowego człowieka” i „nowego ładu” społecznego, które spotykamy w literaturze XX wieku: G. Orwella *Rok 1984*, oraz A. Huxley’a *Nowy wspinały świat*, a następnie przeprowadza syntetyczną analizę porównawczą. Dzięki niej możemy oczywiście dostrzec różnice w poszczególnych wizjach. Istotniejsze jest jednak to, że dzięki przeprowadzonej analizie, staje się wyraźnie widoczne, iż dystopia to nie tyle rezultat procesu tworzenia fikcji literackiej, lecz przede wszystkim efekt głębokiej refleksji nad

teraźniejszością oraz antropologiczną kondycją człowieka a także niepożądanymi kierunkami zmian w procesach społecznych.

Reasumując, recenzowana praca doktorska mgr Marii Banaś jest bardzo interesującą, stojącą na wysokim poziomie merytorycznym socjologiczną analizą wybranych powieści Margaret Atwood. Praca jest napisana dobrym językiem i sprawia wrażenie, że autorka nie tylko dobrze zna się na poruszanej problematyce, ale również, że ma wiele ciekawych własnych przemyśleń socjologicznych do zakomunikowania. Docenić warto również warsztat naukowy autorki, potrafi ona czerpać naukowe inspiracje z różnych źródeł i formułuje kompetentne i dojrzałe konkluzje. Przeprowadzona przez nią analiza empiryczna wyraźnie dowodzi, że autorka sprawnie porusza się po analizowanym tekście i wie, co chce wykazać a swój wywód ilustruje dobrze dobranymi cytatami. Wymaga podkreślenia również fakt, iż wybrany problem pracy jest nie tylko wymagającym wyzwaniem poznawczym i metodologicznym dla socjologii literatury, ale również w wymiarze semantycznym jest doniosłym problemem społecznym współczesnego świata.

Oczywiście praca ma też swoje mankamenty, na które wcześniej wskazywałem. Patrząc z perspektywy ogólniejszej warto może jeszcze dodatkowo zauważyć, że w swoich analizach autorka przede wszystkim skoncentrowała się na kwestiach szczegółowych poszczególnych powieści. W efekcie pewien niedosyt wywołuje fakt, iż w recenzowanej pracy stosunkowo mało miejsca poświęcono analizie ogólnego przesłania badanych powieści, które w rzeczywistości są hiperboliczną krytyką wybranych zjawisk i procesów współczesnego świata oraz tendencji poszukiwania „idealnych uczestników idealnych społeczeństw” i „nowych łańcuchów społecznych”, pozbawiających w rezultacie ich uczestników prawa do własnej podmiotowości.

Podsumowując sformułowane powyżej uwagi należy podkreślić, że przedstawiona do recenzji praca doktorska mgr Marii Banaś jest wartościową i oryginalną rozprawą naukową. Autorka postawiła sobie trudne zadanie, z którego wywiązała się zdecydowanie zadowolająco. Uwzględniając zarówno zalety pracy, jak też wskazane powyżej pewne jej ograniczenia stwierdzam, że przedstawiona praca **spełnia warunki stawiane pracy doktorskiej** opisane w Ustawie (Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki, Art. 13, pkt.1 z późn. zm.). W związku z powyższym rekomenduję Radzie Naukowej Instytutu Socjologii Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach dopuszczenie mgr Marii Banaś do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Kraków, 24.02.2020r

Przeżyłko Ursula